

“BAHROM VA GULANDOM” DOSTONIDAGI SAYYOR SYUJETLAR VA ULARDAGI QAHRAMONLIK SIFATLARI

Jumanov Bektosh Karimovich

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti doktoranti

Email: bektoshjumanov@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek adabiyotida XVIII asrda ijod qilgan Sobir Sayqaliyning “Bahrom va Gulandom” asarining tuzilishi, janriy xususiyatlari, badiiy san’atlar tasavvufiy-falsafiy tushunchalar, tarixiy voqealar va axloqiy qadriyatlar orqali o‘z aksini topganligi, Sayqaliy asarlari, nafaqat, diniy-tasavvufiy mazmuni, balki xalqning milliy ongini, qadimiy e’tiqodlarini va urf-odatlarini aks ettirganligi haqidagi ma’lumotlar ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: XVIII asr o‘zbek adabiyoti, Sobir Sayqaliy, poetik ko‘lam, “Bahrom va Gulandom”, “Qissayi Sayqaliy”, “Ravzat ush-shuhado”, diniy-falsafiy g‘oya, islom, barqaror e’tiqod, poetik ifoda, g‘azal, ruboiy, qit’a, masnaviy, tajnis, tazod, . istiora, tashbeh, ishqiy-tasavvufiy mavzu, badiiy san’atlar.

Annotation: This article examines how the poetic scope and artistic devices in the works of Sobir Sayqali, a poet who created during the 18th century in Uzbek literature, reflect mystical-philosophical concepts, historical events, and moral values. It highlights that Sayqali's works are not only of religious and mystical content but also depict the national consciousness, ancient beliefs, and traditions of the people.

Keywords: 18th-century Uzbek literature, Sobir Sayqali, poetic scope, “Qissayi Sayqaliy”, “Ravzat ush-shuhado”, religious-philosophical ideas, Islam, steadfast belief, poetic expression, ghazal, rubai, qit’a, masnavi, tajnis, antithesis, metaphor, simile, romantic-mystical themes, artistic devices.

Аннотация: В данной статье рассматривается, как в произведениях Собира Сайкалия, творившего в узбекской литературе XVIII века, поэтический масштаб и художественные приёмы отражают суфийско-философские понятия, исторические события и моральные ценности. Отмечается, что произведения Сайкалия содержат не только религиозно-суфийское содержание, но также отображают национальное сознание, древние верования и традиции народа.

Ключевые слова: узбекская литература XVIII века, Собир Сайкалий, поэтический масштаб, «Равзат уш-шуходо», религиозно-философская идея, ислам, устойчивое убеждение, поэтическое выражение, газель, рубаи, кита, маснави, таджнис, антитеза, метафора, сравнение, романтико-суфийская тема, художественные приёмы.

Kirish

Maqola —“Bahrom va Gulandom” asaridagi sayyor syujetlar tuzilishi tahliliga bag‘ishlangan. Sobir Sayqaliy Hisoriy o‘zbek adabiyoti tarixida iz qoldira olgan iste’dodli shoirlardan biridir. Uning qalamiga mansub 1 ta doston – “Qissai shahzoda Bahrom va Malikai Gulandom”, “Qissai Hamro va Hurliqo”, “Ravzat ush-shuhado”, “Axtamnoma”, “Vaysul qaran”, “Zaynul arab” kabi asarlari ma’lum. Sayqaliy «Qissai Ibrohim Adham» nomli doston muallifi bo‘lganligi ham aytib

“IZLANISH SAMARALARI”

№9 mavzusidagi respublika an’anaviy ilmiy-nazariy anjumani

o‘tiladi.¹ Jumladan, o‘zining “Bahrom va Gulandom” asarida ham turli she’riy janrlardan foydalanib, poetik ifoda imkoniyatlarini kengaytirgan. Asar, asosan, masnaviy shaklida yozilgan bo‘lib, unda g‘azal, ruboiy va qit‘a kabi janrlarga ham murojaat qilingan.

Natija va mulohazalar

Maqola toshkentlik shoir Sayqaliyning badiiy merosi va uning —“Bahrom va Gulandom” asarining sayyor syujetlar va ulardagi qahramonlik tasvirlari tahliliga bag‘ishlangan. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi va dostonchilik an‘analari miloddan oldingi davrlarga borib taqaladi. O‘zbek xalq kitoblari² orqali dostonchilik taraqqiy etdi va ularning asosida “sayyor syujetlar” turdi. “Sayyor syujetlar”ning geografiyasi keng bo‘lib, O‘rta va Yaqin sharq xalqlari adabiyotida aks etdi.

Hind, yahudiy, urdu, gruzin, arman, turk, kurd, ozarbayjon, tojik, o‘zbek tillarida bir-biriga o‘xshash dostonlar, “Yusuf va Zulayho”, “Tohir va Zuhra”, “Oshiq G‘arib va Shohsanam”, “Bahrom va Gulandom”, “Bahrom va Dilorom” kabi qissalar va boshqalar yaratildi.

Bu dostonlar orasida “Bahrom va Dilorom” (yoki Gulandom) o‘z xususiyatlariga ega. Bahrom syujeti dastlab Eron shohlari tarixiga doir “Xudoynamak”, “Sirrul mulukul ajam”, “Tarixi rusul va muluk” kabi yozma asarlarda aks etdi.

Bahrom Go‘r haqidagi hikoya badiiy adabiyotga Abulqosim Firdavsiyning “Shohnoma” asari orqali kirgan³. Sharq xamsachiligi tarkibida Bahrom syujetiga katta o‘rin ajratildi.

Nizomiy Ganjaviyning “Haft paykar”, Xusrav Dehlaviyning “Hasht Bihisht”, Alisher Navoiyning “Sab‘ai sayyor” dostonlarining yaratilishi esa ijodkorlar orasida qiziqish va havas uyg‘otdi. Ushbu dostonlar o‘zbek dostonchiligi an‘analariga tamal toshini qo‘ydi. Dostonchilik tamoyillari ishlab chiqildi.

XVII-XVIII asrlar badiiy adabiyoti tazkiranavislik, devon tuzish, doston va qissalarning yozma variantlarini yaratish bilan mashhur. Bu davrda “Go‘ro‘g‘li” siklidagi va boshqa o‘nlab jangnomalar, tarixiy mazmundagi romantik hamda qahramonlik dostonlari “Sayyod va Hamro”, “Asli va Karam”, “Sanobar”, “Yusufbek va Ahmadbek”, “Alibek bilan Bolibek”, “Xurshid va Malikai Dilorom” kabi dostonlar, ularning folklor va xalq kitobi variantlari tarqaldi. Ayniqsa, XVII asrdan

¹ Хувайдо. «Иброҳим Адҳам қиссаси». Нашрга тайёрловчилар – Б. Валихўжаев, Қ. Тохиров. Самарқанд: «Зарафшон», 1993 йил. 5-бет.

² “Халқ китоби” термини Фарбий Европада, XVIII аср ўрталари ва XIX аср бошлари немис романтизми намоёндалари томонидан илмий адабиётга киритилган.

³ М. Муҳиддинов. Нурли қалблар гулшани. Тошкент, “Фан”, 2007, 11-бет.

“IZLANISH SAMARALARI”

№9 mavzusidagi respublika an’anaviy ilmiy-nazariy anjumani

boshlab qator o‘zbek shoirlari boy folklor materiallari, ayrim hollarda esa yozma adabiy manbalar asosida o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lgan, o‘sha davr adabiyot ilmida “rivoyat”, “qissa” nomlari bilan yuritilgan badiiy asar namunalari yaratdilar.

Bu asarlar epik ijodning alohida bir turi bo‘lib, folklor bilan yozma adabiyotimiz tarixida muhim o‘rinni egallab keladi. XIX asr o‘rtasida O‘rta Osiyo tarixi va madaniyatini o‘rgangan sharqshunos German Vamberi xalq o‘rtasida keng tarqalgan xalq romanlari haqida shunday deb yozgan edi: “O‘zbeklarda badiiy romanlar son-sanoqsiz ko‘p bo‘lib, ularda o‘zbeklarning milliy his va iftixorini, mardlik va qahramonligini aks ettiruvchi ko‘pgina manzaralarni topish mumkin”⁴.

O‘zbek xalq dostonlarini folklorchi olim M. Saidov 5 ta turga bo‘lib o‘rganadi: 1) qahramonlik dostonlari (“Alpomish”, “Oysuluv”); 2) ishqiy dostonlar (“Tohir va Zuhra”); 3) romantik dostonlar (“Gulnor pari”, “Shirin va Shakar”, “Ravshan”); 4) jangnomalar (“Yusuf va Ahmad”, “Alibek bilan Bolibek”); 5) tarixiy dostonlar (“Tulumbiy”, “Shayboniyxon”). Romantik dostonlar xalq kitoblari tipidagi dostonlar bo‘lib, xalq romanlari ta’sirida yuzaga kelgan.

Ma’lumki, o‘zbek adabiyoti tarixida ko‘plab muallifi noma’lum, anonim asarlar uchraydi. Bir qator xalq kitoblari ham shunday asarlardir. Ularda shu asarning yaratilgan vaqti, joyi, muallifi, hatto kotibi ham ko‘rsatilmaydi. Masalan, o‘zbek xalq kitobi shaklidagi “Oshiq G‘arib va Shohsanam”, “Tohir va Zuhra”, “Sanobar”, “Malikai Dilnavoz”, “Yusufbek va Ahmadbek” kabi asarlarning mualliflari haligacha noma’lum. “Yusufbek va Ahmadbek”ning muallifi XVIII asr shoiri Qurbonali Ma’rufiy, “Sanobar”ning muallifi Shaydoiy,

“Sayyod va Hamro”ning muallifi Shohbanda deyilganda bu asarlarning faqat turkmancha variantlariga nisbatan ishlatamiz. Shu nomdagi asarlarning o‘zbekcha variantlari esa, anonim asarlar bo‘lib qolmoqda. Qachonlardir bu asarlar folklor namunalari sifatida ommalashib, qissaxonlar, roviylar ijrosida xalq kitoblari holatiga o‘ta borib, kitobat qilingandan so‘ng adabiy qayta ishlanishi jarayonida xalq kitobiga aylangan. Shuning uchun bunday asarlar ayrimlarining ijodchisi qissago‘y va roviylar bo‘lgan, deyish mumkin, ayrimlari esa, aniq mualliflarga ega.

Bir qator xalq kitoblari esa asos e’tibori bilan yozma manbalar zaminida yaratilgandir. Asarda xalq qaxramonligining bo‘rtib ko‘zga tashlanmasligi, obrazlarning juda nozik, sentimental hissiyotlarga berilgan qilib tasvirlanishi, yozma adabiyot asarlariga xos poetik uslub, kitobiy til xususiyatlarining yaqqol ko‘zga

⁴ Г.Вамбери.Очерки Средней Азии, М., 1868, стр 336

“IZLANISH SAMARALARI”

№9 mavzusidagi respublika an’anaviy ilmiy-nazariy anjumani

tashlanib turishi, she’riy parchalarning mumtoz poetik janr va shakllarda keltirilishi va hakoza bunday asarlarning aniq adabiy manbaga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Bu fikrni XVIII yashab ijod qilgan shoir Sobir Sayqaliy Historiy asarlarining, aynan “Bahrom va Gulandom” dostonining tahlili orqali oydinlashtiramiz.

Sayqaliyning “Qissai shahzoda Bahrom va Gulandom” dostoni ayniqsa mashhur bo‘lib, u qo‘lyozma va bosma nusxalarda tarqalgan, sevib o‘qilgan. Biroq Sayqaliyning adabiy faoliyati va asarlari mustaqillik davrida keng o‘rganildi va munosib baholandi. Dastlab uning shaxsiyati va ayrim asarlari adabiyot o‘qituvchilari darslarida zikr etilib kelgan bo‘lsa 50-yillardan uning ijodini o‘rganish bo‘yicha kengroq ko‘lamdagi tadqiqot ishlari olib borildi.

O‘zbek adabiyotida Sobir Sayqaliy ijodi mustaqillik yillarida f.f.d. M. Muhiddinov tomonidan keng planda qiyosiy o‘rganildi. Olim o‘zbek adabiyotida “Bahrom va Gulandom” syujetining taraqqiy etishi, bu syujetdagi barcha dostonlarning tahlili, doston yaratgan shoirlarning biografiyasi yuzasidan ilmiy xulosalarni yaratdi.

Professor M. Muhiddinov fikricha, bu mavzuga dastlab qo‘l urgan R. Aliev o‘zining “Sayqaliy va uning “Bahrom va Gulandom” dostoni” mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasida (Toshkent, 1964. Inv. R.D. 943) Sobir Sayqaliy tomondan yaratilgan “Bahrom va Gulandom” dostoni voqealarini forscha “Shahzoda Bahrom va Malikai Gulandom” dostonlari mazmuni bilan o‘xshashligini ta’kidlab o‘tadi. Ammo, bu asarlar syujetining o‘zi asli qaerdan kelib chiqqanligi haqida to‘xtalmagan, shuningdek, dostonlar syujetining farqli tomonlari ham yorqin ochib berilgan, deb bo‘lmaydi⁵.

Gruzin adabiyotshunos olimi A.A.Gvaxariyaning “Bahrom va Gulandom”ning forscha va gruzincha versiyalari to‘g‘risida⁶ maqolasida qissaning nasriy variantidan tashqari forscha she’riy varianti ham borligi, uning muallifi Muhammad Amin degan kishi ekanligi haqida ma’lumot beradi. Uning ko‘satishicha, bu dostonning nusxalari Dushanbe va Tbilisi qo‘lyozma fondlarida saqlanadi. Shuningdek, Ryo va Ete kataloglarida Muhammad Amin dostoni to‘g‘risida xabar berilganligi aytiladi. A.A. Gvaxariya shu bilan birga syujetning manbalari haqida gapirib, eron adabiyotshunosi Muhammad Ja’far Mahjubning qayta ishlangan varianti degan fikrini ham keltiradi.

Said Nasafiy, Qodir Fattohi Qoziy va Manuchehr Marzuviylarning fikridan quyidagi xulosalar chiqadi: 1) “Bahrom va Gulandom” syujetining paydo bo‘lish

⁵ M. Мухиддинов “Нурли қаблар гулшани”. Т., “Фан”, 2007, 110-бет.

⁶ АА. Гвахария. «О персидских и грузинских версиях “Бахрам и Гуландам” // Журнал народов Азии и Африки. № 2. 1967. стр.114.

“IZLANISH SAMARALARI”

№9 mavzusidagi respublika an’anaviy ilmiy-nazariy anjumani

davri X-XI asrlarga borib taqaladi. 2) Bu doston boshqa folklor namunalari singari xalq fantaziyasi asosida dunyoga kelgan. Bu fikrga biz ham qo‘shilamiz. Doston paydo bo‘lganligining XIII asrdan oldin ekanligini forscha variantining boshlanishida keltirilgan “ammo roviyoni axbor va noqiloni osor dar” “Jome’-ul hikoyat ovardaanki...” degan ma’lumot ham bir darajada tasdiqlab turadi. Chunki bu yerda “Jome’-ul hikoyat” (xalq orasida kezib yurgan turli afsona va hikoyatlar to‘plami) XIII asrda yozilganligi aniqlandi. Shuni ham aytish lozimki, folklor namunasi sifatida paydo bo‘lgan dostonlarning bir qismi yozma adabiyot ta’siri bilan ham vujudga keladi. “Bahrom va Gulandom” shunday qissalardandir va u bu jihati bilan “Chor darvish”, “Amir Arslon”dan ajralib turadi.

Yuqoridagi fikrlardan aniqlanadiki, mazkur doston asli forscha bo‘lib, u yaqin sharq halqlari orasida keng tarqalgan ekan (o‘zbekcha, gruzincha, kurdcha va hakozalar), lekin syujet hamma yerda ham bir xil emas. Masalan, kurdcha nusxasining syujeti forscha va o‘zbekchaga nisbatan ancha farq qiladi, yangi timsollar, yangi voqealar kiritilgan, epizodlar boshqacha tahlil etilgan.

Professor M. Muhiddinov Sayqaliy ijodiga taalluqli materiallarni o‘rganib, yuqoridagi fikrlar bo‘yicha quyidagi xulosani beradi: “Bahrom va Gulandom”ning o‘zbekcha nusxalari ham xilma-xildir. Hozirgacha o‘zbek tilida “Bahrom va Gulandom” nomi bilan uch doston (Sayqaliy va Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li asarlari va Sidqiy Xondayliqiyning nasriy tarjimai) ma’lum edi. Ammo tekshirishlar shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar fondida 719 inventar raqami ostida yana bir o‘zbekcha “Bahrom va Gulandom” dostoni mavjud.

Bu dostonning muallifi (yoki aytuvchisi) noma’lum. U o‘z tuzilishi bilan nasr-nazm aralash yozilgan bo‘lib, Fozil Yo‘ldosh o‘g‘lining “Bahrom va Gulandom”iga yaqin turadi. Asar ehtimol XIX asrning oxirlarida biror baxshi tomonidan aytilgan bo‘lsa kerak, chunki ko‘chirilgan yili (1984-1986) shundan dalolat beradi.⁷

Bahrom Go‘r syujeti va uning Sharq adabiyotida tarqalishi, taraqqiyoti masalasiga bag‘ishlangan ishlarda bir-biriga zid keluvchi prinsipial farqlar yo‘q. Ularning ko‘pchiligi masalaning asosiy mohiyati va uni sharhlashda bir-birini qo‘llab-quvvatlaydi va masalani turli tomondan oydinlashtiradi. Shunday bo‘lsa ham ayrim o‘rinlarda haqiqatga zid keladigan fikrlar bor. Ayrim tadqiqotlar esa mavzuni ishlashda bir yoqlamalikka yo‘l qo‘yganlar yoki faktlarga chuqur yondashmasdan, yuzaki xulosa chiqarishga shoshilganlar. A. Dehotiy o‘zining “Haft paykar”ga

⁷ Мухиддинов М. Икки олам ёғдуси. Тошкент, 1991, 167-бет.

“IZLANISH SAMARALARI”

№9 mavzusidagi respublika an’anaviy ilmiy-nazariy anjumani

bag‘ishlangan maqolasida Nizomiyning o‘ziga xosligini asoslashga harakat qilib, uni Firdavsiydan ustun qo‘yadi va “Shohnoma” mazmunini asossiz ravishda kamsitadi.⁸ Bu an‘ana ozroq bo‘lsada, boshqa bir qancha taniqli sharqshunoslarning ishlarida ham sezilib turadi.

Xulosa qilib aytganda, O‘zbek adabiyotida Bahrom Go‘r nomi bilan bog‘liq bo‘lgan va «Bahrom va Kanizak» (Firdavsiyda «Bahrom va Ozoda», Nizomiyda «Bahrom va Fitna», Xusrav Dehlaviy va Navoiyda «Bahrom va Dilorom») syujetidan tashqari yana «Bahrom va Gulandom» syujeti ham keng tarqalgan. «Bahrom va Kanizak» syujeti “Xamsa”larda ishlanib, mumtoz adabiyotda keng o‘rin olgan va shu asnoda xalq orasida tarqalgan bo‘lsa, «Bahrom va Gulandom» avval xalq og‘zaki ijodida shuhrat qozonib keyin yozma adabiyotga o‘tgan va undan yana folklorga o‘tgan. O‘zbek adabiyotida «Bahrom va Gulandom» syujetida yozilgan asarlarning asosan xalq variantlari ko‘proq uchraydi. Bu syujet sharq xalqlari folklorida ilgari paydo bo‘lgan bo‘lsa ham, lekin bizning adabiyotimizda dastlab yozma adabiyot namunasi sifatida Sobir Sayqaliyning “Bahrom va Gulandom” dostoni orqali XVIII asrda kirib kelgan. Sobir Sayqaliy ijodini o‘rganishga bo‘lgan qiziqish o‘zbek adabiyotida Bahrom Go‘r syujetini o‘rganish bilan ham bog‘liq. Bahrom Go‘r syujeti garchi xalq kitobi tilidagi syujet bo‘lib hisoblansa-da, biroq unda mumtoz adabiyotning ta’siri va belgilari aks etadi. Buni biz xususan Sobir Sayqaliy dostonida yaqqol sezamiz. Bu albatta, yozma adabiyot bilan og‘zaki ijod orasidagi aloqa va munosabatlarni o‘zida ifodalaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Qayumov A. "O‘zbek mumtoz adabiyoti". – Toshkent: Fan, 1997.
2. G‘aniev A. "O‘zbek mumtoz she‘riyati tarixi". – Toshkent: Universitet, 2004.
3. Haqqulov A. "Mumtoz adabiyotimiz namoyandalari". – Toshkent: Adabiyot, 1980.
4. Usmonov N. "XVI asr o‘zbek adabiyoti". – Toshkent: Fan, 1974.
5. Xudoyberganova D. "Sobir Sayqaliyning g‘azalshunoslikdagi o‘rni". – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2003.
6. Bo‘ronov R. "Sobir Sayqaliy va tasavvuf she‘riyati". – Toshkent: Fan, 1999.
7. Mumtoz adabiyot ensiklopediyasi. 1-jild. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2000.
8. Alisher Navoiy. "Mezon ul-avzon". – Toshkent: Fan, 1961.
9. Devonov M. "Tasavvuf she‘riyatining badiiy usullari". – Toshkent: Sharq, 2010.
10. G‘afurov Z. "Mumtoz she‘riyat poetikasi". – Toshkent: O‘zbekiston, 2012.
11. Sulstonov Q. "G‘azal poetikasi va uning rivoji". – Toshkent: Fan va texnologiya, 2014.
12. Sayqaliy S. "Ravzat ush-shuhado". – Toshkent: Fan, 1973.
13. Toshpo‘latov N. "Sobir Sayqaliy g‘azallari tahlili". – Toshkent: Ma‘naviyat, 2007.
14. Bertels E. E. "Sufiyskaya literatura". – Moskva: Nauka, 1965.

⁸ Дехотий. Як-ду сухан дар бораи достони Ҳафт пайкари Низомий. Куллиёт.V том, нашириёти Душанбе, “Ирфон”.1966.37-бет.

“IZLANISH SAMARALARI”

№9 mavzusidagi respublika an’anaviy ilmiy-nazariy anjumani

15. Zahiriddin Muhammad Bobur. "Boburnoma". – Toshkent: Sharq, 1997.
16. Safi S. "Tasavvuf va falsafa". – Toshkent: Fan va texnologiya, 2008.
17. Rasulov S. "Sobir Sayqaliyning adabiy merosi va uning tasavvufiy mohiyati". – O‘zbek tili va adabiyoti jurnali, 2010-yil, 3-son.
18. Karimova D. "Mumtoz she’riyatda poetik ramzlar". – Adabiyotshunoslik tadqiqotlari, 2015-yil, 2-son.
19. Aliyev R. “Sayqaliy “Bahrom va Gulandom”. Toshkent, Fan 1960”